

E. KRAKAUSKAS

ŠAMONĖS REIŠKIMOSI PRIELAIIDOS

Gyvenamoj gamtoj žmonės yra vienintelės gyvos būtybės, kurios ne tik junta, bet ir supranta save bei gyvenamą aplinką. Žmonės turi sąmonę, bet jie vieni nesupranta, kad turi sąmonę. Vadinasi, savo sąmoningumu žmonės iš gyvūnų išskiriami tik pačių sąmoningų būtybių — žmonių. Gyvuliai ir visi kiti gyvūnai žmonių mąstymo neperpranta ir nepajėgia susikurti tokio tikrovės poveiklo, kokį susikuria žmogus mąstydamas. Žmogaus susikurtas tikrovės poveiklas yra nepalyginti platesnis ir sudėtingesnis, negu gyvūnų, jis nuolat kinta, plečiasi, gilėja. Jei aukštesnieji gyvūnai, pavyzdžiui, kai kurie žinduoliai, savo instinktu, nervų sistemos pagalba ir atkuria kokią tikrovės dalį, tai, žmogaus požiūriu, vis tiek gana ribotai, vienpusiškai. Tėgu ir uoliai žmogaus mokomas, gyvūnas vis tiek neperšoka instinktyvumo ribų, lieka gyvūnu.

Visais šiais atvejais, lygindami save su gyvūnais, svarstydami savo ryšius su gamta, mes įtemptai mąstome. Tikrovę suprantame tik mąstydami; tikrovę suprasdami, kalbame apie ją. Be sąmonės nepajėgiame aiškintis ir tikrovės, ir pačios sąmonės. Sąmonė — tarsi koks tiltas, kuriuo eidami, įsigiliname, suprantame tikrovę.

Nuo seniausių laikų sąmonė aiškinama įvairiai. Gilioje senovėje ir visuose negyvuose daiktuose buvo įžiūrimas sąmoningumo pradai. Pirmąkartėje pasaulėžiūroje labai vaizdingai atsispindi sužmoginta gamta. „Eglė — žalčių karalienė“ — vaizdingas senos galvosenos pavyzdys. Žmogus ir žaltys bendrauja, suprasdami vienas kitą, jie susiję dvasiniais saitais. Šiuo atveju sąmonė surišta su materija; tie, kas sugeba protauti, yra materialūs reiškiniai. Požiūris, kad visos materijos apraiškos gyvybingos, filosofijoje vadinamas hилоzoizmo vardu. Jis buvo ypač paplitęs senovės filosofų tarpe.

Vėliau idealistinės krypties filosofai sąmonę perdėm suabstraktino, nutolino nuo materialybės. Tie filosofai teoriškai aiškino, kodėl sąmonė yra visiška materijos priešybė, savarankiška pastarosios atžvilgiu, pirmiau negu materija atsiradęs reiškinys, įrodinėjo ją esant tikrovės esme.

Kai sąmonė vaizduojama visiškai savarankišku reiškiniu materijos atžvilgiu, tai nebegalima bent kiek aiškiau nušviesti sąmonės savitumo priežasčių. Sąmonė rodoši ypatingu, antgamtišku reiškiniu. Marksistinės filosofijos požiūriu, materija ir sąmonė gana saviti, bet susiję dalykai. „Žinoma, materijos ir sąmonės priešybė irgi turi absoliučią reikšmę tiksliai labai aprėžtos srities ribose: kalbamuojų atveju išimtinai ribose pagrindinio gnoseologinio klausimo dėl to, ką pripažinti pirminiu dalyku ir ką antriniu. Už šitų ribų kalbamojo priešpastatymo santykinumas yra neabejojamas.“¹ Sąmonė yra materijos savybė, ji priklauso nuo materijos raidos ypatybių. Tik tuo keliu eidami, ištirdami materialius reiškinius, mokslininkai tiksliau paaiškina sąmonę.

Materija ir sąmonė yra labai plačios, filosofinės sąvokos, jos vartotos ir ikimarksistinėje filosofijoje. Idealistinės krypties filosofai, atsiedami sąmonę nuo materijos, iškreipė ir šių sąvokų turinį. Marksistinėje filosofijoje šios sąvokos yra apibrėžto turinio.

Toje tikrovės srityje, kurią iki šiol aprėpiame mokslinio tyrinėjimo priemonėmis, esame vienintelės mąstančios būtybės. Tyrinėjimų duomenys rodo, kad gyvybė galėtų būti (ar galėjo būti) ir kituose dangaus kūnuose, ne tik Žemėje. Ižiūrimos tikrai materialios prielaidos, bet su gyvybės apraiškom, bent kiek sudėtingesnėmis mūsų atžvilgiu, nesusidurta. Tuo labiau nerasta kokių sąmonės, vadinamosios dvasios apraiškų, kurios gyventų savaimingą gyvenimą. Visa, kas gyva, kas sąmoninga, turi materialų pamatą, susiję su materija.

Mąstantys žmonės taip pat materialūs, yra gamtos dalis. Kitų gyvūnų tarpe žmonės išsiskiria kūno sandaros ypatybėmis. Žmogaus kūnas — akivaizdi materialioji prielaida sąmonei reikštis. Nėra kūno — nėra ir sąmonės. Siekdami suprasti sąmonę, turime gilintis į to kūno sandarą, pirmiausia į jo nervų sistemą, išsiaiškinti jos ryšį su sąmone.

Jau daug žmogaus kūno ypatybių išaiškinta, bet dar daugiau ypatybių reikia paaiškinti. Išryškinta, ir senokai, kokios kūno dalys yra tiesioginės sąmonės reikimosios prielaidos, kokios netiesioginės. Tačiau pačiame kūne, jo dalyse mokslininkai iki šiol nerado tokių materialių reiškinų, kuriuos būtų galėję tapatinti su sąmone, kaip galvojo vulgarieji materialistai. Išaiškinta, kad sąmonės reikimosios būstinė yra smegenys. Jau gana smulkiai nušviesta smegenų sandara, ne tik iki nervinių ląstelių-neuronų bei jų sąryšių — dendritų lygmens, bet ir iki daugelio medžiagų, šių medžiagų sandaros lygmens, medžiagų, kurios sudaro tas ląsteles. Antai, nustatyta, kad sąmonei reikštis ypač svarbi ribonukleino rūgštis (RNR). Smegenų neuronų RNR sudaro keturios vadinamosios bazės: adeninas, guaninas, uracilas, citozinas. Tarp savęs šios bazės su-

¹ V. Leninas, Raštai, t. 14, p. 133.

sijungę įvairiais kiekiais. Atminčiai reikšmingas tų kiekių santykis. Matyti, kad materialūs dalykai, medžiagos yra sąmonės reiškinių pamatas.

Smegenų sandaros tyrinėjimai padeda paaiškinti jų veikimo būdą, atskleisti gana savitą to veikimo atvejų. Jau XIX a. antrojo pusėje smegenyse aptiktos silpnos elektros srovės. Pastebima prietaisais smegenis skleidžiant vadinamąsias delta ir teta bangas, kai žmogus miega, alfa bangas — kai atsipalaidavęs, laisvai jaučiasi ir dar beta bangas, kai ką veikia, kuria. Ši smegenų ypatybė svarbi suprasti sąmonės ir aplinkos ryšiams, tų ryšių aplinkybėms.

Mokslininkai nesitenkina smegenų tyrinėjimais. Jie ir kitokiais būdais aiškinasi smegenų sandaros ir sąmonės reiškinių ryšį. Apibendrinami tyrinėjimus, jais pasiremdami, ieško būdų sukurti žmogaus smegenų pavyzdį. Jau sukurtas beždžionės smegenų kai kurių centrų modelis, kuris bandymuose pavaduoja tikruosius beždžionės smegenų centrus. Šios priemonės padeda geriau suprasti smegenų sandarą ir jų veiklą. Taigi mokslininkų tyrinėjimai rodo, kad sąmonės reiškiniai glaudžiai susiję su materialiais procesais, kurie vyksta žmogaus kūne ir pirmiausia — smegenyse. Sutrinka materialūs procesai — sutrinka ir žmogaus sąmonė.

Aiškindami žmogaus kūno dalių reikšmę sąmonei, pirmiausia pabrėžiamė smegenų reikšmę. Tą pabrėždami, aiškinamės ir turime aiškintis visų kitų kūno dalių reikšmę sąmonei. Žmogaus kūnas sudėtingas, jo dalys sąlygoja viena kitos veiklą, smegenų veikimas priklauso nuo kitų kūno dalių veikimo. Ir priešingai, kitų kūno dalių veikimas priklauso nuo smegenų veiklos pobūdžio. Šią priklausomybę, kūno dalių sąryšius tyrinėja daugelis šių laikų mokslų. Jie vis ryškiau atskleidžia kūno dalių sąryšius, rodo, jog žmogaus kūnas yra savita sistema, vadinasi, ir smegenų vaidmenį sąmonės reiškimėse reikia nušviesti sąryšyje su visa sistema, jos veikimu. Visas žmogaus kūnas yra natūrali, gamtinė, būtina žmogaus sąmonės reiškimosi prielaida, tik kūno dalių vaidmuo sąmonės reiškimėse nevienodas. Antraip, vien tik smegenims skirdami dėmesį, sudarytume išpūdį, tarsi vienos pačios smegenys mąstyty. Mąsto ne smegenys, mąsto žmogus, mąsto smegenų pagalba. Smegenys įgalina individą mąstyti, įgalina reikštis žmogumi — visuomenine, mąstančia būtybe. Smegenys, kūnas — gamtos reiškinys, ne kokios dvasinės jėgos kūrinys. Iki šiol gamtos mokslai sukaupė daug duomenų, kurie rodo glaudų žmogaus, kaip gamtiškos būtybės, ryšį su kitais gyvūnais, rodo jį esant gyvūnų raidos padariniu.

Tačiau kaip gamtiška būtybė tapo mąstančia, koku būdu ji įgijo sąmonę, — vien žmogaus kūno sandaros ypatybėmis to nepaaiškiname. Tiesa, sąmonė yra žmogaus, kaip fizinės būtybės, reiškinys. Žmogus turi sąmonę, t. y. mąsto, gyvena dvasinį gyvenimą ir veikia praktiškai. Žmo-

gus veikia dvasiškai, veikia ir materialiai. Dialektinio materializmo filosofija aiškina sąmonę, remdamasi materialia, praktine žmogaus veikla. Šios filosofijos kūrėjai atskleidė tikrąją sąmonės pobūdį, iširdami gamybinės žmogaus veiklos ypatybes. Apie gamybinės veiklos reikšmę žmogaus raidai buvo kalbėję vienokia arba kitokia proga nemaža praeities mąstytojų. Jų tarpe ir žymiausias vokiečių klasikinės filosofijos atstovas Hegelis. Aiškindamas žmogaus sąmonėjimą, jo savimonės atsiradimą, Hegelis pabrėžė darbo ir žmonių tarpusavio bendravimo reikšmę. Darbas — žmogaus išorinių ryšių su gamta išraiška. Žmogus veikia gamtą, bet ir gamta, kad ir savaip, veikia žmogų. Individo ir gamtos ryšiai yra tikra sąveika, kurios eigoje keičiasi pats individas. Darydamasis praktiškai veiklesnis, jis darosi ir dvasiškai veiklus. Išvalgiai narpliodamas žmogaus sąmonėjimą, Hegelis vis dėlto minties tobulybę, absoliučią idėją teigė esant lemiamą žmogaus sąmoningo kūrybingumo priežastimi. Jo filosofijoje peršama mintis, kad mąstančių būtybių atsiradimas žemėje esąs dvasinio prado veiklos padarinys. Šį idealistinį požiūrį K. Marksas ir F. Engelsas kritikavo. Nagrinėdami praktinių žmogaus ryšių su gamta išraišką, jie paskelbė išvadą apie sąmonės prigimtį. Sąmonė yra visuomeninio pobūdžio reiškinys, todėl nagrinėtinos visuomeninės aplinkybės, kurios sąlygoja tokį sąmonės pobūdį.

Svarbiausios aplinkybės — darbas, įrankių bei kitokių materialių gėrybių gamyba ir jos sąlygotas individų bendravimas tarpusavy. Pradėdami gamintis pragyvenimo priemones, mūsų pirmtakai turėjo glaudžiau tarp savęs bendrauti. Tik bendrai veikdami, sutardami, individai galėjo pasigaminti būtinų pragyvenimo priemonių. Darbas veikė individų fizinę sandarą — lavėjo galūnės bei kitos kūno dalys, nervų sistema, smegenys, pojūčių organai. Kito ir nervinės reakcijos, jos darėsi sudėtingesnės, turiningesnės. Radosi gamybinės veiklos ir jos sąlygoto bendro gyvenimo įgūdžiai, įpročiai, papročiai, patirtis. Visa tai individams tapo reikšminga, įsidėmėtina, nes padėjo dirbti, bendrauti. Nuolat pasikartojantys darbo ir bendravimo veiksmai plėtė vaizdinius, lavino vaizduotę, padėjo įtvirtinti tą patirtį, kuri buvo sukaupta bendrame darbe, bendrame gyvenime. Kiekvienas individas, dirbdamas draugėję, gyvendamas bendrą gyvenimą, pateikė savo patirties. Asmenišką patirtį lygintos, bendrintos, įsisavinta, kas rodėsi reikalinga, tinkama ir kitiems. Naudodamiesi apibendrintu patyrimu, individai daugiau nuveikdavo ir atskirai, ir drauge. Apibendrintas patyrimas naudingas kiekvienam ir visiems. Patyrimas didėjo, ir jam perteikti nebepakako naudojamų priemonių.

Kaip žinoma, ir gyvūnai sukaupia patyrimo, dalijasi juo. Tik tas patyrimas ir jo dalijimosi mastas, lyginant su žmonėmis, mažas, ir, be to, priemonės gyvūniškam patyrimui perteikti skurdokos. Vis dėlto šiomis

priemonėmis naudojosi ir mūsų pirmtakai. Viena iš patyrimo perdavimo priemonių — garsus — jie ypač išplėtojo: įgudo vartoti didesnius, jiems prasmingų garsų junginius — žodžius. Tarpusavyje pradėjo susižinoti kalbos pagalba. Kalba — ypač ryški žmogaus sąmonės apraiška, labai veiksminga jos plėtojimo priemonė. Matyt, garsų vartojimo būdą smarkiai paveikė pakitęs gyvenimo būdas.

Naujos, mums iki šiol mažai žinomos, gyvenimo aplinkybės ypač skatino vis prasmingesnių, rišlesnių garsų vartojimą. Gal būt, tarpe kitų garsų raidos aplinkybių buvo reikšmingos ir šios, kaip antai, pačių garsų savybės: skvarbumas, savotiškas lankstumas, įvairumas. Mimika, judesiais galima tik apytikriai susižinoti, ir, be to, kai susižinanties tie ženklai matomi. Gi garsai girdėti ir tamsoj, ir kitais atvejais, kai sunku arba visiškai nematyti. Garsai labai įvairūs: ir ta jų įvairove šiaip jau nesunku pasinaudoti kiekvienam. Didėjant, turtėjant patyrimui, tos garsų savybės labai išplėtos. Garsai vis tiksliau derinti individams reikšmingiems tikrovės daiktams nusakyti, daiktams, kurie individų galvose buvo įgiję konkrečių vaizdinių pavidalą. Vaizdiniai jungti, bendrinti ir suderintų garsų pagalba išreikšti. Gaminamos priemonės reikalui teko mokytis skirti reikalingas ir nereikalingas daiktų savybes, reikėjo mokytis pagaminti tokių savybių daiktą, dėl kurių jis būtų tikęs vartoti. Darbe reikėjo skirti, kas su kuo derintina, kas atmetina arba jungtina. Taigi, kas praktiškai daryta daugybę kartų — skaidyta, derinta, jungta, — tas įsitvirtino individe pastoviomis nervinėmis reakcijomis, vaizdiniais, kurie ilgainiui smegenyse įgijo labai savitą — mąstymo veiksmų — pavidalą.

Keitėsi darbo sąlygos, darbo ir bendravimo pobūdis, keitėsi ir mąstymo pobūdis. Antai, plintant visuomeniniam darbo pasidalijimui, dažnėjantys gaminių mainai labai paspartino mąstymo abstraktėjimą, suteikė jam naujo visuomeninio turinio: mainomus daiktus reikėjo tiksliau apibūdinti, aiškiau įsivaizduoti reikalingus, bet neturimus daiktus, mokytis skaičiuoti didelius jų kiekius, apskritai, teko mokytis giliau pažinti ne tik mainomus daiktus, bet ir mainų dalyvius — žmones, mainų aplinkybes, mokytis suprasti, kam kas reikšminga. Tokiems reikalams imta piešti rūpimų daiktų — gyvų ir negyvų, jų tarpe ir žmonių, — paveikslus, jais pranešti norimas žinias. Radosi raštas — regimi ženklai tapo minčių perteikimo priemone. Susižinojimo reikalui ženklai vis tikslinti, tobulinti, ėmė išreikšti vis bendresnius vaizdinius. Paplitęs raštas labai paveikė sąmonės raidą, dar labiau paspartino jos abstraktėjimą.

Įvairėjo individo veikla, įvairėjo jų santykiai, įvairėjo ir jų galvose. Sąryšyje su individų veiklos ypatybėmis tiksliau paaiškinamos ir jų sąmonės raidos ypatybės.

Reiktų pasakyti, kad šių veiksmų sąryšis dar tyrinėtinas daugeliu

atžvilgių, kad šioje srityje glūdi daugelis aiškintinų dalykų, kurie labai reikšmingi sąmonės supratimui. Darbo, žmonių bendravimo vaidmuo sąmonės raidoje patikslinamas konkrečiais įvairių mokslų tyrinėjimais, kuriais pagrindžia savo bendruosius teiginius dialektinio materializmo filosofija. Kita vertus, dialektinio materializmo filosofijos principai padeda išryškinti bendrą, metodologinę konkrečių tyrinėjimų reikšmę sąmonės supratimui. Konkrečių mokslų priemonėmis atskleidžiami tikri, materialūs sąmonės apraiškų veiksniai, jie apčiuopiami, jie padeda suprasti sąmonės reiškimosi ypatybes, bet patys nėra sąmonės reiškiniai. Sąmonės terminu apibūdiname idealius reiškinius. Sąmonė yra idealybė atspindimos materijos atžvilgiu. Žmogus tikrovę įsisąmonina, atkuria ją savo galvoje subjektyviai, pagal savo fizines ir dvasines ypatybes, pagal savo patyrimą, kuri įgijęs visuomenėje. Supranta giliau arba sekliu, teisingai arba klaidingai. Todėl žmogaus susikurtas tikrovės paveikslas ir vadinamas subjektyviu tikrovės paveikslu. Kai priduriame, kad žmogaus susikurtas tikrovės paveikslas idealus, turime omenyje ir tą, kad jis — apytikris tikrovės paveikslas, o ne visiškas, tobulas jos atvaizdas, kaip kad sakytų pats žodis „idealus“. Kitais atvejais, sakydami, kad koks daiktas idealus, turime omenyje, kad jis tobulas, pavyzdinis. Taigi sąmonės vardu vadiname kūrybingą žmogaus veiklą atkurti tikrovę, jos reiškinius vaizdiniais, sąvokomis, mintimis. Atkurtas tikrovės paveikslas nuolat turtinamas, tikslinamas.

Žmonių sąmonė istorinio pobūdžio. Nėra sąmonės apskritai, vadinamosios sąmonių sąmonės; tik objektyvaus idealizmo filosofai teigia esant tokią sąmonę, visaižinantį protą, esantį nežinia kur. Sąmonės reiškéjas — visuomenėje veikiantis žmogus. Iš ko sprendžiama, kad žmogus turi sąmonę? Jeigu pasakytume, turi sąmonę, nes mąsto, tai atsidurtume pasikartojančių tvirtinimų rate. Galima paaiškinti, kad mąsto, nes turi sąmonę. Iki šiol nežinome, kad kas mąstyti, neturėdamas sąmonės. Tiesa, dažnai girdime, skaitome apie „mąstančias“ mašinas. Tačiau nesakome, kad tos mašinos turėtų sąmonę. Kartais mąstymo terminu apibūdinami tokie mašinų veiksmi, kurie kai kuriais bruožais yra artimi sąmonės apraiškoms, žmogaus mąstymo veiksmams. Geriausia dabartinė skaičiavimo mašina negali žmogui atstoti kito žmogaus. Skaičiavimo srityje ji veikia taip, kad žmogus nė iš tolo negali prilygti jai. O jeigu ji visais atžvilgiais atstotų žmogų, tai vargu ar ją tiktų vadinti mašina.

Sąmonė sudėtinga. Ji reiškiasi vaizdiniais, mintimis ir su jomis susijusiomis nuotaikomis, jausmais. Ji nusakoma ir vadinamuoju dvasiniu žmogaus gyvenimu. Gi šis gyvenimas iš esmės susijęs su materialiu žmogaus gyvenimu, praktine veikla. Žmogus mąsto tikrovę, tvarko iš jos gautas žinias — jas lygina, skaido, jungia — kuria platesnį ir tikslesnį patiriamos tikrovės paveikslą, jį išgyvena, mintimis nužymi savo

praktinės veiklos, savo elgesio kryptį. Sąmonė, veikiama objektyvios tikrovės, vėl pasireiškia toje tikrovėje žmogaus elgesiu, jo veikla visuomeninėje srityje, tos veiklos vaisiais. Dvasinę veiklą sukėlė materialinė, praktinė veikla, ir sukelta dvasinė veikla ėmė veikti materialią, praktinę veiklą. Kitaip: individo praktiniam, materialiam gyvenimui svarbi individo sąmonė. Žmogaus sąmonė veikia praktinį žmogaus gyvenimą, dažnai lemdama kai kuriuos to gyvenimo reiškinius.

Sąmonė nenulemia visos žmonių visuomenės raidos, bet atskirais tos raidos tarpais ji įgyja, gali įgyti lemiamos reikšmės. Sukelta žmonių visuomeninės būties, išsiplėtojusi sąmonė ima veikti būties raidą. Iš to po-veikio ir sprendžiame apie sąmonės buvimą. „Praktiškai žmogus turi įrodyti savo mąstymo teisingumą, t. y. tikrumą ir galią, šiapusiškumą. Ginčas, ar mąstymas, kuris izoliuojasi nuo praktikos, yra tikras ar netikras,— tai grynai *scholastinis* klausimas“². Objektyvus sąmonės tikrumo požymis yra visuomeninė praktika, gamtos įveikimo ir su ja susijusio tarpusavio bendravimo praktika. Žmonių dirbamas darbas, materialūs to darbo vaisiai nusako jų sąmonę.

Darbas — tikslinga visuomeninio pobūdžio veikla. Sąmonė — būtina tokios veiklos prielaida. Žmogus veikia galvodamas, aiškindamasis, įisąmonindamas veiklos aplinkybes, jos tikslus bei priemones. Savo dvasine veikla, protu jis susikuria objektyvioje tikrovėje kursimų dalykų paveikslą. Kad turime sąmonę, kad esame sąmoningos būtybės, sprendžiame iš savo elgesio pobūdžio — elgesio tikslingumo. Žmonėms svarbu tarpusavio elgesys ir elgesys su daiktais, su gamta. Žmonės reiškiasi visuomeninėmis būtybėmis vieni kitiems, elgdamiesi tarpusavy ir su daiktais tam tikru būdu, pačių žmonių požiūriu, sąmoningai, tikslingai. Žmonių suprantamas sąmoningumas, tikslingumas įvairuoja, bet turi ribas, kurioms išnykus, dingsta ir įsisąmonintas tikslingas veikimas. Individas, sąmonės neturėdamas, negali veikti tikslingai, ir, palyginti su žmogaus, tokio individo veikimas bus menkesnis, labiau ribotas.

Gyvūnai, jų tarpe ir tokie, kurie pagal gyvybės raidos pakopas stovi arčiausiai žmogaus, neturi sąmonės, bet sugeba veikti, taikytis prie gamtos. Yra gyvūnų, kurie visą gyvenimą pragyvena gana didelėmis bendrijomis, glaudžiai bendrauja tarpusavyje, ieškodami maisto, gindamiesi nuo priešų. Daugelis jų gyvenimo reikalams pasidaro tokių daiktų, kurie savo įmantrumu stebina ir mus: rezga voratinklius, suka, lipdo lizdus — buveines, net tvirtas užtvankas sutaiso. Vis tai gana sudėtingos, gyvūniškos veiklos atvejai. Kuo daugiau gilinamės į šios veiklos atvejus, tuo labiau išpūdingesnis mums atrodo jos atlikimo būdas — taip greitai, sklandžiai atliekama. Tačiau tai instinktyvus veikimas. Gyvūnai

² K. Marksas, Tezės apie Fojerbachą.— K. Marksas ir F. Engelsas, Vokiečių ideologija, Vilnius, 1974, p. 463.

veikia instinktyviai. Instinktai paveldimi ir lėtai kinta. Jie reiškiasi tada, kai gyvūnas patiria, pajunta kokius materialius reiškinius. Aplinka ir patys gyvūnai vieni kitiems esti tiek, kiek jie iš tikrųjų susiduria. Sparčiai kintančioje aplinkoje instinktyvus veikimas mažai tegelbsti, gyvūnas, nespėjęs, nebepajėgęs prisitaikyti, elgiasi perdėm gaivališkai, nebevaisingai. Žmogus taip pat daug kur elgiasi instinktyviai, bet savo elgesio tikslingumu toli prašoka gyvūnus. Žmogus instinktus sugeba sutvarkyti, pajungti juos protui — brandžiausiai sąmonės apraiškai. Jis savo elgesio kryptį nustato, pasiremdamas visuomeniniu patyrimu — proto branduoliu.

To patyrimo pagalba instinktai ir nuslopunami. Pojūčiai gali skatinti instinktų reiškimąsi, gi protas, patirtis — slopinti. Adatos dūris skaudus, sužadina savisaugos instinktą, bet žmogus proto pagalba susitvardo — žino, kad leidžiami vaistai padeda pasveikti. Tuo tarpu gyvūlys, pajutęs tokį dūrį, instinktyviai priešinsis, nors tas jam nenaudinga. Papuolessi spąstus, gyvūnas dažnai žūva dėl to, kad per stipriai reiškiasi savisaugos instinktas; tą instinktą valdydamas, galėtų ir sėkmingiau veikti, atsirastų daugiau progų išsprukti iš pražūtingų pinklių. Tiesa, jų tarpe būna ir tokių, kurie aplinkos atžvilgiu labai apdairūs, sugeba daugiau pajusti ir žymiai vaisingiau veikti, negu kiti tos rūšies atstovai. Vadiname juos gudriais ar net labai gudriais. Šis gudrumas vis tiek instinktyvus, jis paremtas individualiomis kūno savybėmis ir jų pagalba sukauptu turiningesniu, negu kitų, patyrimu. Tai individualus patyrimas, kurio neįgyja kiti rūšies nariai ir kuris dingsta, žuvus individui.

Žmogaus veiklai svarbiausia jo turimas patyrimas. Stiprių instinktų, pojūčių, bet palyginti mažo patyrimo žmogus išsivysčiusioje visuomenėje gyvens gaivališkesnį gyvenimą. Ką kas dažnai pasikliauja nuojauta, bet ši tiek veiksminga, kokiu mastu pasiremiamas patyrimu.

Savo patyrimu žmonės dalijasi visą gyvenimą, dalijasi didesniu ir mažesniu mastu, bendraudami tikslingai, susidurdami atsitiktinai, gyvendami asmenišką gyvenimą ir mokydamiesi mokslų. Jau mokydamasis kalbėti, vaikas įsisavina visuomeninį patyrimą, mokosi jį tvarkyti ir praktiškai pritaikyti; mokydamasis kalbėti, mokosi mąstyti, veikti dvasiškai, reikšti nuotaikas su atitinkamomis mintimis. Dvasinis gyvenimas randasi nuolatinio bendravimo eigoje su kitais, to bendravimo eigoje kaupiamas patyrimas, dalijamasi juo.

Gyvenimo aplinkybės skatina žmogų pažinti tikrovę. Pradėjęs tyrinėti tikrovės reiškinius, stengiasi pažinti vis naujus, sudėtingesnius. Kurdamas vienus dalykus, jau galvoja kurti kitus. Proto imlumas, skvarbumas, kūrybingumas neturi ribų.

Sąmoningo veiklumo priežasčių esama daug ir įvairių, vienos daugiau ištyrinėtos, kitos mažiau. Šiaip būtų galima skirti gamtinio ir vi-

suomeninio pobūdžio priežastis; pirmąsias žmogus paveldi, antrąsias jau randa visuomenėje. Pirmosios — žmogaus organizmo ypatybės; ypač pažymėtinos nervų sistemos ypatybės. Žmogaus gyvybingumas, sąmonės veiklumas glaudžiai siejasi su instinktų, nervų sistemos stiprumu. Tyrinėtojų nuomone, iš visų gyvūnų žmogaus nervų sistema pati stipriausia — giliausi jaudinimai ir didžiausi slopinimai.

Svarbus ir organizmo bei smegenų santykis. Iš visų gyvūnų šis santykis mažiausias žmoguje. Žmogaus nerviniai ryšiai labai išplėtoti, jie sueina į labai sudėtingą, didelį ir jautrų centrą — smegenis. Iš visų gyvūnų žmogaus organizmas ilgiausiai bręsta, turi palankesnes augimo sąlygas. Šios gamtinio pobūdžio aplinkybės yra labai svarbi sąmonės veiklumo prielaida.

Antra vertus, iš visų gyvūnų vaikas ilgiausiai išbūna su tėvais. Šiuo atveju palankesnės ne tik fizinio, bet ir visuomeninio, dvasinio brendimo aplinkybės. Vaikas ne tik maitinamas, prižiūrimas, bet ir auklėjamas, mokomas. Švietimo sistemos sąlygomis vaikas sąmoningai skatinamas pažinti tikrovę ir praktiškai veikti. Ir visą gyvenimą individas ištiesai veikia tik visuomenėje.

Šios visuomeninio pobūdžio aplinkybės tiesiogiai veikia sąmonės raidą. Jos daug padeda suprasti sąmonės reiškimosi ypatybes. Tų aplinkybių veikiamas, individas įsisąmonina ne tik aplinkinius tikrovės reiškinius, jis įsisąmonina ir patį save glaudaus bendravimo kitų dalyvių bei visuomenės atžvilgiu, susikuria savo individualybės („aš“) supratimą, savimonę. Sąmonė aprėpia ne tik išorinės žmogaus atžvilgiu tikrovės sritis,— ji skverbiasi ir į jo vidų, tapdama jo individualybės šerdimi, jo „aš“. Tą turėdami omeny, kalbame apie žmogaus sielą, dvasią. Pastarosiomis sąvokomis maždaug tą patį nusakome, ką ir sąmonės sąvoka.

Idealistinės pasaulėžiūros atstovai dvasios, sielos sąvokomis apibūdina savaimingą, sąmoningą esybę, kuri gyvuojanti tikrovėje įvairiais pavidalais. Daugelį šimtmečių įsivaizduojama, kad vadinamoji siela galinti atsiskirti nuo žmogaus kūno ir persikelti į kitą daiktą. Senovėje sąmonę vaizduotasi daiktiškiau. Iš dalies tą padeda paaiškinti ir vartojamų žodžių tiesioginės reikšmės. Lietuvių kalbos žodis „dvasia“ rodo, jog jis sietas su kvėpavimu: dvėsuoti — kvėpuoti. Kvėpavimas rodėsi sąmonės, dvasios pasireiškimu. Iš tiesų žmogus gyvybingas, kvėpuodamas orą, bet kvėpavimas nėra pačios sąmonės apraiška, idealybė,— šis materialus vyksmas yra viena iš būtinų gamtinių sąmonės reiškimosi prielaidų. Žmogus paveldi sugebėjimą kvėpuoti, kvėpavimas yra viena iš būdingų žmogaus kūno funkcijų. Tuo tarpu sąmonės jis nepaveldi,— paveldi fizinės ypatybes, kurios vienaip ar kitaip reikšmingos sąmonei. Ar susikurs sąmonę — lemia visuomeninės aplinkybės. Kokią sąmonę

susikurs, nulemia tos visuomeninės aplinkybės, kurios iš tikrųjų veikia individą.

Aplinka veikia individą, jo sąmonės raidą ne viena savaime, bet individo bendravimo eigoje su kitais. Bendraudamas individas įsidėmi, kas reikšminga ir nereikšminga kitiems, tuo pasiremdamas, kuria savą tikrovės supratimą, tikslina jį savo praktinėje veikloje. Žmogus galvoja, vadinasi, jis stengiasi suprasti tikrovės reiškinius, atsižvelgdamas į kitų nuomones. Gi susikūręs nuomonę apie tikrovės reiškinius, ją perteikia kitiems: ne tik kitų yra veikiamas, bet ir pats veikia kitus, ne tik pasinaudoja daugelio patyrimu, bet ir pats tą patyrimą praturtina. Veikdamas visuomeninės veiklos srityse, žmogus ir atskleidžia savo proto galią. Mes skiriame įžymius mąstytojus, mokslinių teorijų ir kitokių žmonių reikšmingų dalykų kūrėjus, vertiname, išskeldami jų asmeniškus nuopelnus. Tačiau jie kūrė, pasiremdami tuo, kas jau iki jų buvo nuveikta. Vertiname jų išvalgumą, sugebėjimą įsisavinti ir panaudoti sukauptą patyrimą savo kūrinių labui. Skiriame asmenybes, bet iškeliamo ir kitų sukurtas tų asmenybių iškilimo prielaidas.

Kadangi sąmonė yra visuomeninis reiškinys, tai ir būtybė, sugebanti mąstyti, yra visuomeninė būtybė. Individo sąmonėjimas yra ir jo visuomenėjimo požymis, visuomenėja, vadinasi, tampa vis sąmoningesnis, vis platesniu mastu remiasi visuomeniniu patyrimu. Kuo didesniu patyrimu žmogus remiasi, tuo labiau didėja proto galia. Mokslo, technikos ir kitų sričių pažangos laidas yra vis turtėjančio patyrimo greitesnis įsisavinimas ir taikymas. Jo pagalba vis giliau pažįstami tikrovės reiškiniai.

Sąmonė yra judrus, dinamiškas reiškinys — žmogus jaudinasi, mąsto, vadinasi, žmogus gyvena, veikia. Sąmonės sąvoka apibūdina dvasinį žmogaus veiklumą, tą, kas vyksta žmogaus apmąstymų, išgyvenimų eigoje. Todėl ją sunku aiškintis — juk tenka aiškintis veikiantį, visuomeninį gyvenimą gyvenantį žmogų.

Sąmonę tyrinėja ir padeda tyrinėti daugelis tiek gamtos, tiek visuomenės mokslų. Iki šiol nemaža sužinota, išaiškintas jos pobūdis. Tačiau dar daug dalykų nežinoma, ir dėl to negalime sakyti, kad sąmonė visiškai pažinta. Nors ji vis giliau ir giliau nušviečiama.

Sąmonės klausimo sprendimas priklauso nuo kitų, jų tarpe ir labai plačių, klausimų sprendimo. Svarbūs gamtinių sąmonės prielaidų, smegenų, žmogaus kūno tyrinėjimai. Šie tyrinėjimai siejasi su gyvybės, jos atsiradimo priežasčių klausimu. Svarstoma, ar gyvybė, kad ir mąstančių būtybių pavidalu, atsirado Žemėje, ar pateko į Žemę iš kitur. Tenka pastebėti, kad šitaip keliamam klausimui kartais suteikiamas ypatingas paslaptinumumas, kuris užgožia jo dalykišką sprendimo būdą. Iš to, kad gyvybė Žemėn galėjo patekti iš kitų Visatos kūnų, pats klausimas nepaaiškėja. Vis tiek reikia išaiškinti tikras jos atsiradimo prie-

žastis. Atsiradimo vieta gali apsunkinti arba palengvinti klausimo sprendimą. Žinoma, jeigu būtų išaiškinta, kad gyvybė atsirado ne Žemėje, tai tiek gyvybės, tiek sąmonės klausimą būtų sunkiau spręsti, būtų sunkiau tyrinėti konkrečias priežastis. Tačiau ir pastarieji klausimai tėra tik prielaidos, kurių tolesnis likimas priklauso nuo Žemės, Saulės sistemos kilmės, Žemės ir Saulės ryšių, Visatos sandaros ir panašaus pobūdžio klausimų gilesnio nušvietimo. Jie padės geriau spręsti apie gyvybės raidos ypatybes, jos paplitimą ir tų tyrinėjimų šviesoje — sąmoningų būtybių buvimą.

Kadangi mes esame vienintelės sąmoningos būtybės mums žinomos tikrovės srityje, tai sąmonės aiškinimas sudėtingesnis ir dėl tokio — „vieninteliškumo“ — atvejo.

Kita vertus, sąmonės supratimas siejasi su tikslesniu žmonių visuomenės kilmės, visuomenės raidos bruožų nušvietimu.

Aiškindami sąmonę, turime atsižvelgti į šiuos klausimus, jų sprendimus, jų tarpusavio priklausomybės laipsnį, išsiaiškinti sąmonės klausimo vietą jų tarpe.

Pagalčiau, prisimintina ir tai, kad žmonių sąmonė nuolat kinta, plėtojasi, taigi būtina remtis sąmonės raidos ypatybėmis.

Sąmonė yra labai veiklių visuomeninių būtybių savybė. Šios būtybės — žmonės, praktiškai veikdamos, sparčiai plėtoja savo sąmonę, sparčiai keičiasi dvasiškai, gi jų fizinė sandara kinta lėčiau.

Fizinio darbo aplinkybių veikiamos, pasikeitė, išsiplėtojo žmogaus kūno organų, jų tarpe ir pojūčių, funkcijos, o šių veikiamos pasikeitė ir smegenų funkcijos. Pakitus smegenų funkcijoms, tikrovės įsisąmoninimas ir supratimas pakilo į naują pakopą. Kaupdamas visuomeninį patyrimą, tuo pačiu žmogus įsisąmonina patiriamą tikrovę, ją supranta, savo galvoje susikuria jos paveikslą.

Sąmonės vardu apibrėžiame tokius procesus, kurie vyksta smegenyse arba su jais susiję, kaip antai: jutimus, jausmus, nuotaikas, vaizdinius, suvokimą, mąstymą, t. y. minčių eigą, — tiek įsisąmonintus, tiek neįsisąmonintus, numanomus, jaučiamus (vadinamosios pasąmonės) procesus.

Taigi sąmonė yra smegenų ir visuomeninės, materialios žmonių veiklos sąveikos padarinys.

Sąmonė, atsiradusi materijos formų raidos eigoje, yra priklausoma ir aiškinama tų materijos formų raida.